

L'economia castellana el segle XVI. Un esquema

per Jaume Torras i Elías

La publicació, el 1976, d'un polèmic article interpretatiu de R. Brenner engegà una nova discussió entorn del trànsit del feudalisme al capitalisme i, amb ella, entorn de les generalitzacions sobre la història econòmica dels segles dits «moderns». De la repassada de Brenner en sortien malmesos plantejaments aleshores ben establerts, que cerquen en les variacions de la intensitat de la circulació mercantil i en les pulsacions seculars de la població les claus d'aquella història. El debat consegüent no ha restaurat pas el crèdit d'aquests plantejaments.¹ Val a dir que l'alternativa proposada per Brenner no sembla tampoc gaire capaç de reemplaçar-los. En part, per una certa cruesa de la formulació, que la fa poc útil a l'hora d'explicar coses en un pla que no sigui escatològic com el seu; també per unes altres raons.² Cal dir que, independentment del debat, han aparegut en aquests anys treballs potser encara més suggeridors per a la comprensió de quines eren les forces motrius del canvi en l'Europa pre-capitalista i quines l'inhibien.³

1. L'article de R. Brenner, a «Past & Present», així com els successius de G. Bois, E. Le Roy Ladurie, M. Postan i J. Hatcher i P. Crott i D. Parker a la mateixa revista, es poden llegir en versió castellana i amb una introducció de P. Iradiel al núm. 5 de la revista «Debats» (València 1982), ps. 61-118 (*Marxismo y desarrollo económico en la Europa pre-industrial*). Una extensa resposta als seus contradictors per part de R. BRENNER, *The Agrarian Roots of European Capitalism*, «Past & Present», 97 (novembre de 1982), ps. 16-113. Naturalment, el debat suscità molts altres articles i comentaris en diferents publicacions.

2. He exposat el meu punt de vista sobre això a la comunicació *Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme*, «Primer Col·loqui d'Història Agrària» (Barcelona, 13-15 d'octubre de 1978) (València 1983), ps. 155-64.

3. Dos plantejaments teòrics fets abans i al marge de l'esmentat debat són els d'E. J. NELL, *Relaciones económicas en el declive del feudalismo: un examen de la interdependencia económica y del cambio social i Población, revolución de los precios y acumulación primitiva. Notas sobre los orígenes del capitalismo*, inclosos en el volum del mateix autor titulat *Historia y teoría económica* (Barcelona 1984). I, en el pla de les aportacions més orientades a l'explicació d'un procés concret, es pot destacar, per exemple, el treball de M. AYMARD, *La transizione del feudalesimo al capitalismo, Storia d'Italia. Annali 1. Dal feudalesimo al capitalismo*, (Torí 1978), ps. 1.133-1.192.

Totes aquestes al·lusions no serveixen per insinuar que el present assaig ofereix un esquema per competir amb els esmentats i corregir-los; serveixen només per situar el caràcter de l'exposició que contenen les pàgines següents, que no sintetitzen cap investigació pròpia sobre el període al qual el títol fa referència, ni presenten tampoc un «estat de la qüestió» o una sistemàtica revisió de la bibliografia. Es tracta d'una reflexió feta a partir d'estudis d'altri sobre alguns aspectes de la història econòmica castellana⁴ el segle XVI tenint presents les preocupacions centrals del debat i els treballs a què m'he referit. No es tracta pas de proposar un esquema interpretatiu que n'hagi d'esmenar altres, ni d'omplir cap llacuna en un terreny prou freqüentat (i amb una fortuna insòlita en la historiografia espanyola). L'objectiu aquí és mirar de construir un canemàs que pugui servir per col·locar-hi, relacionant-les, altres elaboracions, més exhaustives i més afinades. Remarcant la necessitat en història econòmica d'explicacions que no sacrificuin la capacitat d'integrar i de relacionar al deler d'establir cadenes causals fortes però de poc abast: aquesta és per a mi la justificació principal de l'exercici.

L'exposició s'organitza en dues seccions. Una d'introductòria, que resumeix característiques ben conegudes de l'economia castellana el segle XVI; la segona procura relacionar-les amb processos que se situen en un altre pla, cridant en particular l'atenció sobre les condicions de reproducció de la unitat productiva bàsica del sistema considerat.⁵

Ja fa anys que E. J. Hamilton va fer una decisiva contribució empírica al coneixement de la història econòmica del segle XVI, bo i donant-ne una interpretació generalitzadora que hi situava els orígens del capitalisme i de les desigualtats del seu ulterior desenvolupament a l'Europa occidental. Centrava aquesta interpretació en les conseqüències de la redistribució dels ingressos lligada a la «revolució dels preus» produïda a Europa pels metalls preciosos americans.⁶ Aquest plantejament monetarista, que vol explicar dels orígens del capitalisme per la «revolució dels preus» i una correlativa «inflació de beneficis», ha estat objecte de crítiques devastadores.⁷ Alternativament han tendit a imposar-se esquemes interpretatius que expliquen en termes «reals» la inflació del segle XVI i la

4. A vegades aquesta expressió alludirà necessàriament a la corona de Castella, però l'argumentació de l'assaig s'ha d'entendre referida a Castella en sentit estricte, a la Meseta, el territori més ben cobert per la bibliografia que he utilitzat.

5. Abans d'anar més endavant convé indicar que, amb modificacions que no són només les derivades de la versió al català, el text següent procedeix de la ponència preparada per l'autor per a la secció «Economia» del «Congreso Nacional sobre Jerónimo Zurita y su siglo», celebrat el maig de 1983 a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Saragossa.

6. La versió primerenca i ja molt explícita d'aquesta interpretació, en un article del 1929 del qual n'hi ha versió castellana: *El tesoro americano y el florecimiento del capitalismo (1500-1700)*, dins el volum del mateix autor titulat *El florecimiento del capitalismo. Ensayos de historia económica* (Madrid 1984), ps. 15-38.

7. Es poden veure els següents articles, J. NEF, *Prices and Industrial Capitalism in France and England, 1540-1640*, «Economic History Review», VII (1937), ps. 155-85 (inclòs en l'antologia del mateix autor *La conquista del mundo material. Estudios sobre el surgimiento del industrialismo* (Buenos Aires 1969, ps. 247-74); D. FELIX, *Profit Inflation and Industrial Growth: the Historical Record and Contemporary Analogies*, «Quarterly Journal of Economics», 70 (1956), ps. 441-63; J. NADAL, *La revolución de los precios españoles en el siglo XVI*, «Hispania», 19 (1959), ps. 503-29.

degradació del salari real i les alteracions dels preus relatius que s'hi associen.⁸ En el debat hom barrejà qüestions força diverses, des d'hipòtesis sobre els orígens d'un «capitalisme» que no era la mateixa cosa per als diferents autors fins a intents de verificació de la teoria quantitativista del diner. Ja no és moment per valorar-ne els resultats, naturalment molt diversos. Es pot dir que de les discussions sobre l'ineludible lligam entre «revolució dels preus» i tresor americà no n'ha sortit una refutació conclusiva del quantitativisme, que, si de cas, ha de fer-se altrament.⁹ I la diversitat extrema dels pressupòsits amb els quals es discutí la qüestió dels orígens del capitalisme en relació amb aquests processos fa difícils els esforços de contrastació i de balanç.¹⁰

L'esquema que aquí es presenta parteix d'una explicació en termes fonamentalment físics o reals de les tendències dominants de la història econòmica castellana a partir del 1500.¹¹ L'agricultura s'expandí ensems amb l'augment de població, que en una mesura desigual però significativa experimentaven totes les regions peninsulars.¹² El procés impulsava una certa especialització productiva, concretada sobretot en l'ampliació de la vinya a les àrees afectades per una creixent demanda urbana.¹³ En conjunt, però, l'especialització no va aprofundir-se gaire, per les dificultats que hi oposava la insuficient vertebració mercantil de l'agricultura i àdhuc per obstacles institucionals.¹⁴ Mitjançant la intensificació

8. Sobre la que E. J. NELL anomena «nova ortodòxia», vegeu el to general de la selecció preparada per P. H. RAMSAY (ed.), *The Price Revolution in Sixteenth-Century England* (Londres 1971); un plantejament més recent, B. BAACK, *The Economy of Sixteenth-Century England. A Test of Rival Interpretations*, «Economy and History», XXI (1978), ps. 29-39. Els comentaris de Nell, dins *Historia y teoría económica*, ps. 143 i ss.

9. Sobre l'abast limitat de les crítiques al plantejament monetarista de la inflació del segle XVI es poden veure dos treballs de D. O. FLYNN, *A New Perspective on the Spanish Price Revolution: the Monetary Approach to the Balance of Payments*, «Explorations in Economic History», 15 (1978), ps. 388-406 (que a la p. 397 incomprensiblement atribueix al decenni del 1590 les xifres corresponents als *asientos* contractats per Carles I), i *La plata hispanoamericana y los mercados mundiales en el siglo XVI*, «Moneda y Crédito», 153 (1980), ps. 19-48 (especialment les ps. 28-41).

10. Per posar fi a les referències a tot aquest debat el millor és recomanar la lectura d'un article de P. Vilar del 1956, del qual hi ha versió castellana, *El problema de la formació del capitalismo*, dins del volum del mateix autor titulat *Crecimiento y desarrollo* (Barcelona 1964), ps. 139-174.

11. L'exposició sintètica d'una interpretació d'aquest caràcter, a G. ANES, *Las crisis agrarias en la España moderna* (Madrid 1970), ps. 92-100.

12. Sobre el moviment de la població en aquest període, vegeu l'apartat corresponent dins J. NADAL, *La población española (siglos XVI a XX)* (Barcelona 1984), ps. 28-35.

13. Es documenten molt bé els efectes del creixement urbà sobre l'agricultura del seu entorn, manifestats particularment en l'expansió vitícola. Sobre Castella la Nova, hi ha testimoniatges nombrosos a N. SALOMON, *La vida rural castellana en tiempos de Felipe II* (Barcelona 1973), ps. 53-70; sobre Castella la Vella, B. BENASSAR, *Valladolid au siècle d'or* (París i l'Haia 1967), ps. 309-11 (n'hi ha versió castellana). D'altra banda, «en el crecimiento económico durante los siglos XVI y XVIII (...), las importaciones a Indias no pudieron, por su cuantía, desempeñar otro papel que el de minúsculos impulsos de unas tendencias más complejas que las que pudieran haber surgido de un aumento de las exportaciones» —G. AGNES, *La agricultura española y el mercado americano*, a G. AGNES, L. A. ROJO i P. TEDDE, «Historia económica y pensamiento social. Estudios en homenaje a Diego Mateo del Peral», (Madrid 1983), ps. 193-204; (la citació, a les ps. 203-204)—.

14. No era estrany que ordinacions municipals o d'un altre àmbit reglamentessin (i, en aquest sentit, «congelessin») el grau d'especialització agro-pecuària del territori per tal de garantir l'autoproveïment o bé les exportacions consuetudinàries (vegeu els exemples adduïts

del conreu tampoc no es podia incrementar gaire significativament la producció d'unes terres de secà que en general només admetien una sembrada cada dos anys. En definitiva, doncs, el sector productor de subsistències va haver de créixer sobretot per extensió, utilitzant més terres i més treballadors. La força que empenyia cap a l'extensió va poder imposar l'alteració de fet o de dret de règims de propietat que impediè l'explotació agrícola regular de terres que tradicionalment s'aprofitaven d'una manera més laxa.¹⁵

Els costos de l'extensió de la superfície cultivada els finançà l'economia pagesa amb el suport d'un estalvi que era atret cap al sector per la valoració creixent de les collites i de la terra; endegaren aquest estalvi principalment els *censos al quitar* i altres instruments d'un crèdit privat que es va anar abaratint almenys fins al decenni del 1560.¹⁶ L'alça de la renda de la terra¹⁷ reflectia, però, el decreixent rendiment mitjà del treball pagès, que amb l'extensió continuada dels conreus començava a esmerçar-se sobre terres cada vegada menys bones.¹⁸ El procés s'aguditzà en els anys centrals del segle, quan, segons la sovint citada expressió de Florián de Ocampo, «comenzaron a faltar los montes, que todo se rompía en Castilla para labrar»;¹⁹ els increments més forts dels preus relatius dels productes agrícoles van registrar-se precisament entre el 1540 i el 1570.²⁰ La contracció de la superfície de pastures naturals implicada en l'extensió dels conreus també modificà qualitativament la producció ramadera. Sens dubte disminuí la gran transhumància i segurament la petita ramaderia, cosa

---

per A. GARCÍA SANZ, *Bienes y derechos comunales y el proceso de su privatización en Castilla durante los siglos XVI y XVII: el caso de Tierras de Segovia*, «Hispania», 144 (1980), ps. 95-127 (concretament, les referències de les ps. 98-103).

15. I en aquest sentit sí que sobre aquests terrers hi havia una intensificació del conreu, en incorporar-los al règim general. Sobre aquest procés, que té diferents facetes, es poden veure, a més de l'article de García Sanz citat a la nota anterior, el de J. GÓMEZ MENDOZA, *La venta de baldíos y comunales en el siglo XVI. Estudio de su proceso en Guadalajara*, «Estudios Geográficos», 109 (1967), ps. 499-599, així com el llibre de D. E. VASSBERG, *La venta de tierras baldías. El comunitarismo agrario y la Corona de Castilla durante el siglo XVI* (Madrid 1983).

16. La taxa d'interès dels *censos* se situava entre el 15 i el 12 % en 1520-30, s'estabilitzà en el 10 % entre el 1540 i el 1560 i una pragmàtica reial de 1563 n'establí el sostre al 7'14 % (F. RUIZ MARTÍN, *La banca en España. Una historia económica* (Madrid 1970), ps. 141-142. És clar que els *censos* només eren a l'abast de pagesos que tenien béns sobre el rendiment dels quals garantien el pagament dels rèdits i la reintegració final; per als més pobres només hi havia formes més o menys dissimulades de crèdit usurari.

17. Sobre la importància de la renda percebuda com a lloguer de les terres i el seu increment el segle XVI, vegeu, per exemple, A. GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del antiguo régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia* (Madrid 1977), ps. 268-9 i 296-302. Vegeu també N. SALOMON, *La vida rural castellana*, ps. 242-51, i F. BRUMONT, *La rente de la terre en Rioja occidentale à l'époque moderne*, «Mélanges de la Casa de Velázquez», xvi (1980), ps. 237-272.

18. Difícils de documentar d'una manera precisa; però diversos autors n'han trobat indicis clars als darrers decennis del segle. Vegeu les referències que recull D. E. VASSBERG, *Land and Society in Golden Age Castile* (Cambridge 1984), ps. 203-204.

19. Citat ensems amb altres testimoniatges per C. VIÑAS y MEY, *El problema de la tierra en la España de los siglos XVI-XVII* (Madrid 1941), p. 24.

20. Prenent com a base 100 el quocient de l'índex decennal dels preus agrícoles pel dels preus generals en els anys 1571-80, es va passar de 50 en 1541-50 a 89 en 1551-60 i a 99 en 1561-70, segons les dades dels apèndixs tercer i quart d'E. J. HAMILTON, *El tesoro americano y la revolución de los precios en España, 1501-1650* (Barcelona 1975).

que a la llarga tenia efectes desequilibradors per a les explotacions pageses.²¹

Entorn del 1580 es documenten ja senyals inequívocs de l'esgotament d'aquesta expansió, feta sobre la base de l'ampliació de la superfície conreada per un nombre creixent de famílies pageses que maldaven per subsistir sota el pes de càrregues cada cop més feixugues en termes absoluts i relatius i de les quals vivia una societat urbana improductiva i sobrecrescuda. El descens del nombre de baptismes en nombroses parròquies rurals²² i l'evidència d'una disminució de la producció agrícola a partir del decenni del 1570 a terres de Castella la Vella²³ són indicadors segurament susceptibles de matisos regionals o locals. Però la majoria dels investigadors semblen estar d'acord a afirmar que en aquells anys, entorn del 1580, s'acabà l'expansió secular de l'economia castellana.²⁴

És veritat que les arribades de plata americana eren aleshores més abundoses que mai. La consegüent empena del gran comerç i de la despesa pública van poder alimentar la prosperitat d'algunes ciutats i de la seva rogalia rústica fins després de traspassar el llindar del 1600.²⁵ Però la crisi de l'economia rural minava els fonaments de tota l'economia castellana i establia límits insuperables a qualsevulla expansió sostinguda per altres estímuls, sempre accessoris en aquell context. Aquest és el punt on cal fer esment de la indústria, subordinada en el seu desenvolupament a la base rústica, que representava el més gran mercat per als productes de consum ordinari.²⁶

No ens duu gaire lluny, però, aquesta mera referència a la implacable dialèctica entre el nombre d'homes i la disponibilitat de recursos productius, els seus efectes sobre algunes variables econòmiques i la constatació dels límits que imposava a l'expansió material del sistema. De fet, així no es poden explicar ni la cronologia ni, encara menys, les modalitats de la crisi que remata l'expansió i dona pas a una altra fase. Per exemple, tota una sèrie d'indicis fa pensar que

21. Sobre la ramaderia, vegeu l'excel·lent plantejament de conjunt de F. RUIZ MARTÍN, *Pastos y ganaderos en Castilla; la Mesta (1450-1600)*, dins de M. SPALLANZANI (ed.), *La lana come materia prima. I fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII-XVII* (Florència 1974), ps. 271-285.

22. Vegeu les referències que dona V. PÉREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)* (Madrid 1980), p. 246 (nota 2).

23. A. GARCÍA SANZ, *La producción de cereales y leguminosas en Castilla la Vieja. Los diezmos del obispado de Segovia de 1570 a 1800*, dins de J. GOY i E. LE ROY LADURIE, *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle*, t. I (París i l'Haia 1982), ps. 369-383 (les referències a aquests anys, a la p. 376).

24. Cf., per exemple, el cap. 7 de D. E. VASSBERG, *Land and Society in Golden Age Castile* (especialment les ps. 227-229).

25. Però el caràcter del principal d'aquests centres en creixement, Madrid, que potenciava fluxos econòmics en un sol sentit (centrípets), tenia efectes destructius per a la xarxa urbana que havia pogut vertebrar l'especialització agrícola i els intercanvis locals, regionals i internacionals, com explica D. RINGROSE, *El desarrollo urbano y la decadencia española*, «Revista de Historia Económica», I, 1 (1983), ps. 37-57 (especialment les ps. 45-53).

26. En relació amb això, la repercussió de la contracció rural sobre l'economia d'una ciutat molt activa com a centre comercial i industrial l'ha exposada M. WEISSER, *Les marchands de Tolède dans l'économie castillane (1565-1635)*, «Mélanges de la Casa de Velázquez», VII (1971), ps. 223-235 (especialment les ps. 226-227). Cal afegir, però, que en el cas de Castella la trajectòria de la producció industrial el segle XVI s'ha d'estudiar sense perdre de vista les relacions exteriors d'aquella economia, que determinaven una permeabilitat particular del mercat de béns de consum als productes estrangers.

l'escassetesa d'aliments a Castella en els dos darrers decennis del segle no es pot atribuir al fet d'haver topat amb una mena de sostre «tècnic» en l'aprofitament dels recursos naturals. En realitat, sembla que simultàniament hom abandonava terres aptes per al conreu, que es destinaven a d'altres usos, més extensius.²⁷ Cal cercar explicacions més complicades al final de l'expansió i a les seves modalitats, condicionants del desenvolupament ulterior.

Per fer-ho caldrà prestar atenció a la unitat productiva de base mitjançant la qual aquella societat organitzava l'explotació del recurs fonamental que era la terra cultivable; caldrà fixar-se en aquelles «empreses» de les quals depenia gairebé totalment la producció de subsistències. És a dir, a les explotacions pageses, les explotacions agro-pecuàries dirigides per un llaurador que comandava força de treball familiar (amb auxiliars externs en moments determinats, sobre la base de mútua cooperació o bé a jornal) per al conreu de terres de propietat seva²⁸ o normalment arrendades o a parceria, subjectes sempre a càrregues feudals de diversa mena i a la tributació «pública» de l'estat monàrquic.²⁹ La incapacitat, al final del segle, de moltes d'aquestes explotacions per continuar proliferant o per reproduir-se, per continuar eixamplant la base del sistema, no va pas ser directament determinada per un límit físic com ara la disponibilitat de terra cultivable. Les va fer inviàbles la magnitud relativament creixent de les exaccions a què estaven subjectes, agreujada pel cost del crèdit imprescindible per cobrir els dèficits originats per les fluctuacions de la collita neta i que provocaven contraccions més severes i més sovintejades com més baix fos el rendiment mitjà de la llavor i com menys fèrtils fossin les terres conreades. Tot això es considerarà amb una mica més de detall a la secció següent, després, però, de fer un volt pels camins del tresor americà i la fiscalitat monàrquica.

Cal referir-se, doncs, una altra vegada als metalls preciosos de les Índies: entre el 1500 i el 1650 van ser desembarcades a Sevilla 181 tones mètriques d'or i prop de 17.000 tones d'argent. Per una banda, una part no gens negli-

27. Notícies sobre la transformació de terres de conreu en pastures extensives durant els anys vuitanta del segle xvi a M. WEISSER, *The Decline of Castile Revisited: The Case of Toledo*, «Journal of European Economic History», II, 3 (1973), ps. 614-640 (concretament les ps. 633-634). Sobre els mecanismes d'aquesta transformació, *vid.* F. RUIZ MARTÍN, *Pastos y ganaderos*, ps. 277-278.

28. Tant Vassberg com Salomon troben plausible que a la segona meitat del segle xvi entre un quart i un terç de la superfície cultivada de Castella la Nova fos de propietat pagesa, proporció considerable i més alta que en èpoques posteriors. Alguns pagesos devien ser propietaris de la totalitat de la terra que treballaven, però segurament la majoria d'explotacions combinaven en graus diversos (i aquí hi havia la diferència) el conreu de terres pròpies amb el de parcelles arrendades o de parceria. Sobre això, i la desigualtat en el món pagès, vegeu la síntesi de D. E. VASSBERG, *Land and Society in Golden Age Castile*, ps. 134-147.

29. L'estacionalitat marcada de la producció agro-pecuària permetia que una fracció apreciable de la força de treball de l'explotació familiar s'esmercés en altres produccions, principalment destinades a consum propi. L'escassa volada del sector industrial restringia la possibilitat d'oferir aquest potencial de treball a empresaris manufacturadors i donar-li així un valor de canvi que hauria eixamplat la capacitat de maniobra de l'explotació i, en conjunt, hauria modificat sensiblement la dinàmica del sistema econòmic. Sobre això darrer, vegeu un plantejament concís a H. MEDICK, *The Transition from Feudalism to Capitalism: Renewal of the Debate*, dins de R. SAMUEL (ed.), *People's History and Socialist Theory* (Londres 1981), ps. 120-135.

gible d'aquests metalls preciosos anava directament a mans de la corona.³⁰ Per l'altra, l'increment consecutiu de la circulació del diner a Castella (per bé que no necessàriament en forma de metalls preciosos) aixecava alhora el sostre que podia atènyer una fiscalitat monàrquica, sempre molt condicionada en darrera instància per la intensitat de la circulació monetària.

No és estrany, doncs, que un fenomen destacat de la història econòmica de Castella el segle XVI sigui l'augment gran dels ingressos de la corona i l'augment encara més gran de la seva despesa, això gràcies al fàcil accés al crèdit exterior primer i interior després.³¹ Entre el tresor americà i la política de quimèrica hegemonia a la Mediterrània i a Europa s'hi interposen, però, unes mediacions internes a la societat i l'economia castellanen i que són d'un gran interès.³² Em centraré en una, les implicacions per a l'economia rural de l'inflament de les despeses de la monarquia.

Durant el regnat de Carles I les enormes despeses originades per l'intervencionisme imperial no van exigir encara un agreujament proporcional de la fiscalitat interior; les finançà en gran part el fort endeutament extern que a la fi dugué a la fallida del 1557.³³ Durant el regnat de Felip II la despesa de la corona continuà creixent d'una manera exorbitant. Gràcies a la interessada gestió d'homes de negocis genovesos, hisenda va poder xuclar estalvi interior per tal de finançar, amb deute consolidat i amb taxes d'interès comparativament baixes, un dèficit del qual procurava contenir l'expansió a base de forts augments dels ingressos —per via de la fiscalitat o d'altres expedients. Entre el 1560 i el 1590 els ingressos de la corona es van triplicar,³⁴ i en els darrers anys del segle la panòplia tributària fou enriquida amb el nou *servicio de millones*. Els impostos creixien aleshores força més de pressa que no pas els preus.³⁵

Són conegudes les característiques del sistema tributari castellà, que el feien congruent amb l'estructura de classe d'aquella societat i en reforçaven la desigualtat. De fet, eximia les classes privilegiades d'obligacions tributàries, en tot

30. Aquestes dades, a E. J. HAMILTON, *El tesoro americano y la revolución de los precios*, ps. 23-59.

31. Els metalls americans proporcionaven un crèdit que inicialment semblava il·limitat, i en aquest sentit la seva arribada no es pot deslligar de la imbricació de la monarquia en projectes polític-militars de temerària envergadura financera: «*Estos ingresos, en cierto modo fortuitos y considerados fabulosos, permitieron a Carlos (...) alimentar aquella política del Imperio y de la dinastía. Gracias a las remesas puede el Esperador concertar tantas operaciones de crédito que, en última instancia, aquéllas garantizan*» (R. CARANDE, *Carlos V y sus banqueros*. T. II: *La Hacienda Real de Castilla*, Madrid 1949, p. 154).

32. Però que són totalment ignorades en plantejaments de l'estil del que fa D. O. FLYNN, *Fiscal Crisis and the Decline of Spain (Castile)*, «*Journal of Economic History*», XLIII, 1 (1982), ps. 139-147.

33. Sobre la hisenda castellana en el regnat de Carles I, l'obra de R. Carande citada a la nota 31 i el vol. III, subtítulat *Los caminos del oro y de la plata* (Madrid 1967). El conjunt de l'obra ha estat reeditat en dos volums (Barcelona 1977).

34. Dades globals, a M. ARTOLA, *La hacienda del antiguo régimen* (Madrid 1982), ps. 73-90. Una excellent visió de conjunt dels problemes de la hisenda en el regnat de Felip II, a F. RUIZ MARTÍN, *Las finanzas españolas durante el reinado de Felipe II*, «*Cuadernos de Historia*. Anexos de la revista *Hispania*», 2 (1968), ps. 109-173. Un imponent recull d'informació a M. ULLOA, *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II* (Roma 1963). N'hi ha una nova edició, ampliada i revisada (Madrid 1977).

35. Entre 1561-1570 i 1591-1600, l'índex general de preus a la península es va incrementar de l'ordre d'un 30 % respecte al punt de partida (E. J. HAMILTON, *El tesoro americano y la revolución de los precios*, p. 215).

cas de les càrregues més oneroses; per altra banda, els *pecheros* acabats tenien oportunitat d'esmunyir-se cap als rengles dels exempts.³⁶ L'aprovació dels impostos a les Corts la feien justament homes que no els haurien de pagar, i després, a escala local, els mètodes del repartiment en garantien la iniquitat.³⁷ No és, doncs, gaire aventurat qualificar de desastrosa la repercussió d'aquest augment en termes reals de la fiscalitat sobre els sectors productius. Fixem-nos directament en el que era principal i més gran, el sector productor de subsistències articulat en explotacions familiars pageses.

Per exemple, les dades referides a seixanta pobles de la Tierra de Sepúlveda indiquen que, només per la derrama de *tercias* y *alcabalas* entre els seus veïns, cadascun havia de pagar el 1584 una suma sis vegades i mitja superior a la del 1561.³⁸ Sens dubte, les proporcions d'aquesta intensificació de les càrregues sobre els *pecheros* eren diferents en funció de circumstàncies locals, però segur que la situació descrita no era excepcional.³⁹ Aquest enduriment de les exigències fiscals ha de situar-se en el context d'un període de rendiments mitjans decreixents en l'agricultura, amb l'encariment correlatiu de la renda territorial i de les exaccions com el delme, que es calculaven sobre la collita bruta. Un context, en definitiva, de sensible reducció de la part de la collita que la família pagesa podia retenir per a consum propi i per la venda (en general, no hi havia gaire més formes alternatives d'obtenir els diners amb què pagar les contribucions). Aquesta situació no era naturalment uniforme, i segur que va accentuar la diferenciació entre les explotacions pageses. Els rendiments mitjans són una abstracció, i les explotacions que en provocaven el descens eren les més precàries: les que més havien gastat la terra per un imprudent augment de la freqüència del conreu o per la manca de fems resultant de la disminució dels caps de bestiar; les de més nova creació i que tenien una més gran proporció de parcelles en terres fràgils. Va tenir una repercussió particular sobre l'economia rural un dels *arbitrios* amb què la corona procurava aleshores obtenir recursos monetaris que completessin els que proporcionava la fiscalitat. En realitat, va ser el més important d'aquests expedients, més important quantitativament en aquest període (1560-90) que algunes rendes tradicionals de la corona, com per exemple el *servicio* y *montazgo*. Es tracta de les vendes de *baldíos* fetes per la corona a les províncies de les dues Mesetas, a Múrcia i a Andalusia, i que van atènyer el màxim

36. La importància social i econòmica de les compres d'*hidalguías* ha estat minimitzada per l'escrupolosa anàlisi de I. A. A. THOMPSON, *The Purchase of Nobility in Castile, 1552-1700*, «Journal of European Economic History», VIII, 2 (1979), ps. 313-360. Però la compra a la corona no exauria les possibilitats de fer-se reconèixer noble i de gaudir, doncs, d'exempcions tributàries, com el mateix autor explica: per exemple, a sis localitats de les províncies de Toledo i Ciudad Real on s'ha pogut fer la comparació, el nombre d'*hidalgos* registrats va passar de 170 *casas* en els anys setanta a 204 el 1594, sense que la corona hi hagués venut cap *hidalguía* (p. 340). Sobre aquesta qüestió, cf. J. AMELANG, *The Purchase of Nobility in Castile 1552-1700: A Comment*, «Journal of European Economic History», XI, 1 (1982), ps. 219-226.

37. Cf., per exemple, R. CARANDE, *Gobernantes y gobernados en la Hacienda de Castilla (1536-1556)*, dins de la seva obra *Siete estudios de historia de España* (Barcelona 1969), ps. 109-142.

38. A. GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del antiguo régimen*, p. 332.

39. Ni es limitaven a l'economia rural els seus efectes destructors, com explicà F. RUIZ MARTÍN, *Procedimientos crediticios para la recaudación de los tributos fiscales en las ciudades castellanas durante los siglos XVI y XVII: el caso de Valladolid*, dins A. OTAZU (ed.), *Dinero y crédito (siglos XVI al XIX)* (Madrid 1978), ps. 37-47.

volum durant els anys vuitanta.⁴⁰ L'extensió dels conreus impulsada pel creixement de la població s'havia fet precisament per terrenys abans incultes o sembrats només esporàdicament, per aquests *baldíos* sobre els quals la corona s'atribuïa una remota titularitat. A partir del 1560, i sobretot a partir del 1580, uns *jueces de tierras* comissionats per hisenda van aparèixer a les àrees rurals exigint que les rompudes fetes als *baldíos* es formalitzessin mitjançant la corresponent compra a la corona sota amenaça d'expulsió. Per tal de conservar la totalitat o una part de les terres de les quals vivien, nombrosos pagesos es veien de sobte obligats a pagar sumes considerables. Almenys una part de les explotacions afectades devien ser de les més vulnerables, les situades als marges del sistema en expansió.⁴¹

Del 1560 al 1590 convergiren, doncs, una sèrie de pressions sobre l'economia rural, i les unitats productives bàsiques en què s'organitzava van haver d'encarar-se a difícils exigències. La reducció de la part de la collita que conservava el pagès, un cop apartada la llavor i pagats delmes i primícies, drets senyorials i renda, la feia encara més sensible la necessitat de vendre per tal de pagar uns impostos que pujaven més de pressa que no pas els preus dels productes que ell venia. Alguns, a més, havien de fer pagaments extraordinaris, com els que implicava l'operació de la venda de *baldíos*.

De tot això només podia resultar un endeutament crònic i creixent. Les famílies pageses empenyoraven collites futures o garantien amb llurs migrants béns uns préstecs que ja no servien per afavorir l'expansió, sinó només per diferir la bancarrota. Així, per pagar els rèdits comprometien una altra porció de la collita que podien retenir, a risc de ser expropiades per insolvència en una mala anyada. Sembla que fins al 1560 la insolvència no era gaire freqüent, a diferència del darrer terç del segle, quan el crèdit esdevingué una eina de destrucció de l'economia pagesa en la seva configuració tradicional.⁴² No solament pel directe efecte delecteri sobre el pressupost i el patrimoni de cada explotació familiar per separat, sinó també sobre la propietat i els usos comunitaris, que eren complement imprescindible per a les més pobres d'aquelles explotacions.⁴³ Els ajuntaments eren responsables de recaptar uns impostos que sabien que la majoria del veïnat no podia pagar, o que només podien pagar alguns que eren a l'ajuntament o hi tenien influència. Per sortir del pas en moments difícils recollien diners amb la subscripció de *censos* garantits amb els béns del comú o

40. Sobre aquest procés hom disposa ara d'un estudi complet, el llibre ja citat (a la nota 15) de D. E. VASSBERG, *La venta de tierras baldías*. Les zones on hi hagué el més gran volum de vendes foren les províncies andaluses i les de Zamora, Valladolid, Madrid, Toledo i Guadalajara.

41. Gràcies a la recerca de Vassberg hom coneix ara força bé el procés de venda de *baldíos* en general i, sobretot, la seva significació a hisenda, però falten encara estudis que esbrinin quina va ser la seva concreta repercussió a escala local. No hi ha dubte que en força casos l'operació havia de tenir transcendència en aquest sentit: per exemple, a la Tierra de Coca prop d'un terç de la superfície cultivada va ser afectada per l'operació (A. GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del antiguo régimen*, p. 144).

42. Emfasitzà la importància del crèdit en aquest sentit destructiu C. VIÑAS Y MEY, *El problema de la tierra*, especialment el cap. II, ps. 32-53. La seva opinió és àmpliament compartida pels investigadors, però només té encara un suport qualitatiu, sobretot afirmacions d'arbitristes de l'època i consideracions que figuren a les actes de les Corts.

43. Sobre el conjunt de béns i de pràctiques que formaven el «sistema comunitari», cf. D. E. VASSBERG, *Land and Society in Golden Age Castile*, ps. 4-89.

arrendant a particulars béns que abans eren aprofitats de manera col·lectiva. Aquesta privatització temporal podia esdevenir definitiva si la pràctica es consolidava, o quan la incapacitat per pagar el rèdit o reintegrar el principal dels *censos* provocava l'apropiació per part del prestador dels béns que els garantien.⁴⁴

La intensificació de la circulació monetària a Castella i la política fiscal de la monarquia, ella mateixa reflex de trets més bàsics d'aquella societat, modulen doncs fortament pels seus efectes la cronologia i les característiques de la crisi dels dos darrers decennis del segle XVI. La crisi no era pas només la neutral frontissa entre una fase secular d'expansió i la consegüent de contracció d'una estructura que hauria romàs bàsicament inalterada en el decurs del procés. A través d'aquesta crisi i de la contracció que afaçonava es produïen també canvis substantius en allò que Brenner anomena l'«estructura agrària de classe», les formes i les proporcions de l'expropiació del producte del treball pagès.⁴⁵ Un de destacat era la incorporació al conjunt dels qui en vivien d'uns *poderosos* que s'hi enlairaven a costa del retrocés de la propietat pagesa: beneficiant-se de la ruïna de les explotacions familiars més pobres, aprofitant la conjuntura per incrustar-se privilegiadament en l'estructura per mitjà de compres de terres a pagesos en dificultats i execucions dels insolvents. D'estatut noble o no, d'origen urbà o eixits dels rengles dels *labradores*, van configurar una oligarquia rendista que acapararia el poder municipal i que, ben adherida al bloc que conformaven l'Església i el poder senyorial, esdevindria un factor decisiu i durador en la ulterior història rural castellana.

Aquest procés de desposseïció de pagesos pobres i de concentració de terres a les mans d'acabalats prestadors hauria pogut dur cap a una nova organització del sector productor de subsistències i fer aparèixer, per exemple, un tipus d'empresa agrària més eficient que la tradicional. Per tal que s'engegués un procés de reorganització productiva capaç de donar lloc a formes més dinàmiques d'explotació de la terra calien, però, altres condicions, a més de la desposseïció de pagesos. No hi ajudava gens la permanència de càrregues feudals, com ara el delme, que es menjarien una part apreciable dels guanys que prometessin hipotètiques transformacions, sempre costoses. Tampoc no hi havia estímuls externs que engresquessin a canviar res. Externs, és a dir, procedents d'una economia urbana productiva, expressió activa de l'aprofundiment de la divisió del treball social en comptes de ser, com era el cas general a l'entorn del 1600, receptacle inert de la despesa consumptiva de la burocràcia estatal i dels privilegiats.⁴⁶ Valia més continuar esprement la pagesia com sempre, organitzada en

44. «*La mayor parte de los censos que aún pesaban sobre los concejos a mediados del siglo XVIII habían sido constituidos entre 1580 y 1680*» (A. GARCÍA SANZ, *Bienes y derechos comunales y el proceso de su privatización*, ps. 115-116).

45. El retrocés de la propietat pagesa és, òbviament, un procés que modificava aquesta estructura, ni que fos només d'una manera gradual. Igualment, en aquest sentit, cal dir que la importància de l'endeutament pagès en el mecanisme de crisi descrit reforça la posició patrimonial de les institucions eclesiàstiques (per definició, els principals prestadors).

46. Aquí hi ha un punt de tangència entre l'argumentació d'aquest article i la que desenvolupa D. Ringrose a l'article citat a la nota 25 i que proposa l'explicació de l'estancament secular de l'economia castellana a partir de l'anàlisi del seu sistema urbà. Hi contrasta el sistema que coetàniament s'articulava entorn de Londres amb el que Madrid dominava: «*Una estructura de ciudad principal condicionada por las necesidades de un centro de servicios políticos y sociales que monopolizaba los recursos, la demanda y las funciones urbanas. El*

explotacions familiars, en règim de parceria o d'arrendament. I, si arribava a faltar gent que s'hi posés, aprofitar les terres de manera més extensiva com s'esdevindria a molts llocs en la consecutiva fase de contracció.

Perquè, en efecte, allora començaven a faltar agricultors. Els processos descrits havien significat primer de tot una compressió general del nivell de vida de la majoria de famílies al camp. En relació amb aquesta degradació de les condicions de vida de la pagesia s'ha d'entendre l'elevació de la mortalitat en àrees rurals en els darrers vint anys del segle⁴⁷ i sobretot la deserció cap a les ciutats, que no devien protagonitzar només els expropiats. Era a les ciutats on es transformava la creixent proporció de la collita neta que acaparaven els titulars de rendes i de delmes i els compradors de *censos*. Allà se'n redistribuïa una gran part, com a remuneració de serveis personals, improductius, o àdhuc en forma de donatius o almoines. Allà també hi havia més oportunitats per viure de formes marginals de parasitisme.

L'expansió secular s'acabava a partir del 1580, força abans d'exhaurir les possibilitats de creixement que en teoria els recursos disponibles oferien a l'economia castellana; s'acabava enmig d'una crisi que deixaria una empremta visible en l'estructura de classe del camp castellà. S'acabava aleshores, i s'acabava d'aquella manera, perquè les explotacions familiars camperoles, que eren el suport material de la societat castellana, es desmantellaven, plegaven, esdevenien inviables. Inviabils, és clar, en aquella organització de la societat que feia que González de Cellorigo exclamés, el 1600: «*Uno que labra, ha de sustentar a sí, y al señor de la heredad y al señor de la renta, y al cogedor del diezmo, y al recaudador del censo, y a los demás que piden; y de ahí arriba se puede hazer cuenta que de la poca gente que trabaja a la que huelga, sale a razón de uno por treynta.*»⁴⁸

interior, encontrándose con una serie de centros regionales rudimentarios y una ciudad principal desproporcionadamente grande, carecía de servicios urbanos de categoría intermedia. El devenir de la sociedad rural hacia una producción de subsistencia era inevitable» (D. RINGROSE, *El desarrollo urbano y la decadencia española*, p. 53).

47. V. PÉREZ MOREDA, *Las crisis de mortalidad en la España interior*, ps. 253-255.

48. Citat per P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, II. *El medi històric* (Barcelona 1964), p. 287.